

Unesco Dünya Mirası Süleyman Dağı'nda Görülen Sağaltım Amaçlı Kült Uygulamalar*

Healing Cult Practices Observed at the UNESCO World Heritage Site of Mount Sulaiman

Ezgi Oya Gümüşⁱ

ⁱDr. (Türk Halkbilimi) Bağımsız araştırmacı. <https://orcid.org/0000-0001-6889-0458>

Öz

Amaç: Kırgızistan'daki Süleyman Dağı 2009'dan beri UNESCO Dünya Kültürel Miras Listesi'nde yer almakta olup halk tıbbi ile dini-kültürel inançların keşiştiği bir şifa mekânı olarak kabul edilmektedir. Bu araştırma, modern tıbbi tamamlayıcı nitelikteki kült kökenli sağaltım ritüellerini inceleyerek bunların halk sağlığındaki işlevini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yöntem: Alan araştırması kapsamında dağdaki kutsal alanlar gözlemlenmiş, sağaltım ritüelleri yerinde belgelenmiş ve elde edilen veriler literatürdeki antropolojik ve tıbbi bilgilerle karşılaştırılmıştır.

Bulgular: Süleyman Dağı'nda sağaltım amaçlı uygulamalardan söz eden en eski kaynak, Fransız seyyah M. Bourdon'un 1880¹ tarihli eseridir. Alan araştırmaları, bu uygulamaların günümüzde de çeşitlenerek sürdüğünü göstermektedir. Sağaltım ritüelleri, doğa unsurlarıyla bütünleşmiş halk tıbbi pratikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Her biri belirli bir rahatsızlıkla ilişkilendirilmektedir.

Su kültürü: Mağara sularını içme → İçsel arınma, mide ve böbrek rahatsızlıkları.

Dağ kültürü: Bedenin kaya yarıklarına sürtülmesi → Baş, bel, eklem, omurga ağrıları.

Taş kültürü: Taşlara el sokma, çocuk yatırma → Çocuk hastalıkları, korku, nazar.

Ağaç kültürü: Bez veya saç bağlama (saçı) → Ruhsal sıkıntılar, doğurganlık arzusu.

Ateş kültürü: Tütsü ve kurban ritüelleri → Cilt hastalıkları, kötü ruhlardan korunma.

Ata kültürü: Mağara içinde dua, dokunma, adak → Manevi destek, doğurganlık, şifa dileme.

Sonuç: Süleyman Dağı, halkın tıbbi ve manevi iyileşme arayışında "doğayla bütünlük" bir terapi alanı işlevi görmektedir. Ritüeller, yalnızca fiziksel ağrılardan kurtulmayı değil, ruhsal dengenin yeniden kurulmasını, doğurganlık ve bereketin güçlenmesini, bireyin atalarıyla manevi bağ kurulmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle Süleyman Dağı, modern tıbbin yanında varlığını sürdüren, inanç, doğa ve beden arasındaki kültürel sürekliliği temsil eden yaşayan bir halk sağlığı modeli olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Süleyman Dağı, UNESCO, Sağaltım, Kült inanç uygulamaları, Halk Tıbbi.

ABSTRACT

Aim: Located in Kyrgyzstan, Mount Sulaiman has been on the UNESCO World Cultural Heritage List since 2009 and is regarded as a sacred healing site where folk medicine and religious-cultural beliefs intersect. This study examines cult-based healing rituals practiced as complementary to modern medicine and evaluates their role in the traditional understanding of health and illness.

Method: Field research was conducted on Mount Sulaiman. Sacred areas were observed, healing rituals were documented in situ, and the findings were compared with anthropological and medical literature.

Findings: The earliest record of healing practices on Mount Sulaiman appears in the 1880 travel notes of French explorer M. Bourdon. Field observations show that these rituals continue today in varied forms. Healing practices are integrated with elements of nature and ancestor worship, each linked to specific ailments:

Water cult: Drinking cave water → Purification; stomach and kidney disorders.

Mountain cult: Rubbing the body on rocks → Head, back, joint pain.

Stone cult: Placing hands into rock holes, laying children on stones Childhood illnesses, evil eye.

Tree cult: Tying cloth (saçı) → Psychological distress, fertility.

Fire cult: Incense and sacrifices → Skin diseases, protection from spirits.

Ancestor cult: Prayers and offerings in caves → Spiritual aid, fertility, healing.

Conclusion: Mount Sulaiman functions as a nature-integrated therapeutic landscape where people seek relief from physical and spiritual disorders. These enduring rituals complement biomedical healing, symbolizing harmony between body, spirit, nature, preserving a living folk medical tradition within contemporary health culture.

Keywords: Kyrgyzstan, Suleyman Mountain, UNESCO, Healing Rituals, Cult belief practices, Folk Medicine.

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2026;16(1):204-215

DOI: 10.31020/mutfd.1812656

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 28 Ekim 2025; Kabul Tarihi- Accepted: 16 Ocak 2026

İletişim- Correspondence Author: Ezgi Oya Gümüş <ezgioya@gmail.com>

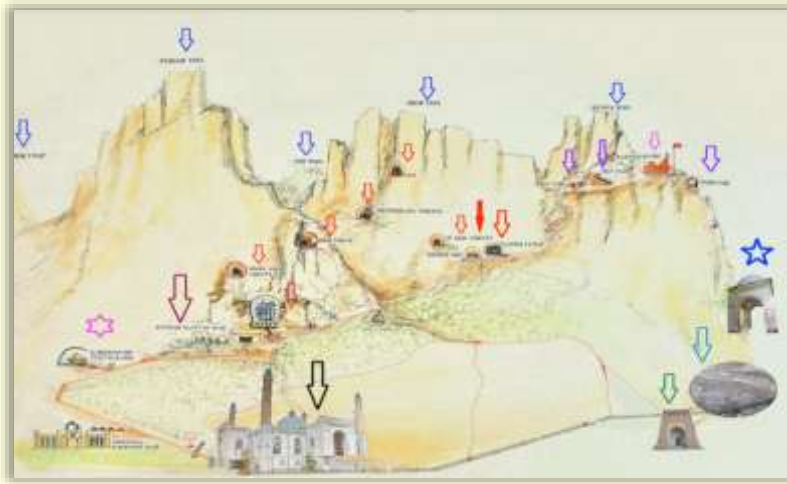

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Süleyman Dağı, Kırgızistan'ın güneyinde yer alan Fergana vadisinin ortasında, Büyük İskender döneminde inşa edildiği söylenen Oş şehrinde yer alır.¹ 1.663 metre yüksekliğindeki dağdan Ak-Buura Nehri akmaktadır. Dağda Süleyman Peygamber, Babür Şah, Dört Halife'ye atfedilen alanlar bulunmaktadır.² Kırgızların İslami ve kült inanç uygulamalarını birlikte gerçekleştirdikleri kutsal Süleyman Dağı, yaşlıların sosyalleştiği, ruhsal dinginlik aradığı manevî bir mekândır. Yaşlılar, gençler, çocuklar sağaltım alanlarında zaman geçirip, yere serilmiş halıların üzerinde, çay içip sohbet etmektedirler.

UNESCO tarafından Dünya Kültürel Miras Listesi'ne alınan dağda Buura Tag (Sulaiman-Too), Şor Tepesi, Ruşan Tepesi, Eer (Eğer) Tepesi, Keklikuçar Tepesi olmak üzere beş zirve ve Adsız Mağara, Çaka Tamar, Kırk Çilten (Teşik Taş), İşen Üñkür, Ruşa Bürküttör Üñkür, Tepe Üñkür, Hur Kız Üñkür adlı yedi mağara bulunmaktadır.^{2,3}

Şekil 1. Süleyman Dağı'nda yer alan kutsal mekânlar.

Şekil 1'deki haritada: mavi oklar zirveleri, kırmızı oklar mağaraları ve arkeoloji müzesini, mor oklar kült inançlarının uygulama alanlarını, pembe ok Babür'ün Evini, açık mavi ok petroglifleri, yeşil ok Asaf bin Burhiya Türbesi'ni, bordo ok kurban kesim alanını, pembe yıldız tarihi Oş şehrinin tarihini, siyah ok Süleyman Dağı Camisi'ni, mavi yıldız ise ziyaret giriş kapısını göstermektedir.

Yöntem

Araştırmanın verileri, 2016–2025 yılları arasında Süleyman Dağı'nda yürütülen alan çalışmaları kapsamında doğrudan gözlem yoluyla toplanmıştır. Dağ, mağara, taş, su, ateş, ağaç ve ata inançları çevresinde gelişen ritüel pratikler halk tıbbı bağlamında ele alınmıştır. Uygulamalar beden, ruh ve doğa ilişkisi ekseninde değerlendirilmiştir. Süleyman Dağı, bu çerçevede güncel pratiklerle işlevini sürdüren yaşayan bir sağaltım alanı olarak yorumlanmıştır. Etik Kurul onayına gerek olmadığına dair etik kurul kararı verilmiştir. (Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Etik Kurulu, 07.01.2026; Karar No: 50243401/2026-1)

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma, Süleyman Dağı'nı beden, ruh ve doğa arasındaki ilişkinin güncel pratikler aracılığıyla yeniden kurulduğu yaşayan bir sağaltım mekânı olarak ele alması bakımından önem taşımaktadır. Bulgular, arkaik halk inançları ile İslami ritüellerin aynı mekânsal düzlemde işlevsel bir bütünlük içinde sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Araştırma, sağaltım pratiklerini sembolik, psikosomatik ve fizyolojik boyutlarıyla birlikte değerlendirerek halk tıbbı ile modern sağlık yaklaşımları arasında kavramsal bir köprü kurmakta; kültürel miras ve halk sağlığı literatürüne özgün bir katkı sunmaktadır.

Veri Toplama Süreci ve Analiz Yöntemleri

Çalışmada ziyaretçilerin gerçekleştirdiği inanç uygulamaları pratikleri yerinde izlenmiş, kutsal mekânlar fotoğrafla belgelenmiştir. Araştırmada kullanılan fotoğraflar yazara aittir. Dağda gerçekleştirilen sağaltım pratikleri yerinde gözlemlenmiş ve denenmiştir. Elde edilen veriler, literatür taramasıyla desteklenmiş, karşılaştırmalı halk bilimi yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sürecinde ritüel pratikler, bedensel işlev (fiziksel rahatlama), ruhsal işlev (arınma ve korunma), kültürel işlev (bellek ve aidiyet) olmak üzere üç tematik eksenle ele alınmıştır.

Araştırma Soruları

Bu çalışma aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aramaktadır:

1. Süleyman Dağı'ndaki költ kökenli sağaltım uygulamaları nelerdir?
2. Bu uygulamalar hangi bedensel ve ruhsal beklentilerle ilişkilendirilmektedir?
3. Dağ, mağara, taş, su, ateş ve ata költleri ritüellerde nasıl temsil edilmektedir?
4. Bu pratikler halk tıbbı ve inanç sistemi bağlamında nasıl bir işlev üstlenmektedir?

Kuramsal Çerçeve

Bu bölümde, Süleyman Dağı'nda gözlemlenen sağaltım pratiklerinin kavramsal, kuramsal temelleri, költ, inanç ve sağlık arasındaki ilişkisi incelenmektedir.

Költ Kavramı ve İnanç Sistemleri

Költ kavramı, belirli varlıkların, mekânların ya da doğa unsurlarının kutsallık atfedilerek ritüel pratikler yoluyla anlamlandırılmasıdır. Költ kelimesi “âyin, kutsî varlıklara gösterilen saygıdır.”⁴ Költ kavramı antropolojik ve folklorik literatürde dinsel bir inanış biçimi, toplumsal düzenin, kolektif belleğin ve toplumsal kimliğin oluşumunu belirleyen sembolik uygulamalar olarak tanımlanmaktadır. Költ kavramı Türk soylu halklarının arkaik inanç sistemlerinde doğanın, ata ruhlarının ve kutsal mekânların etrafında şekillenen inanç uygulamalarını kapsamaktadır. Költler uygulamalar gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Költ inanç uygulamaları bireyin doğa ve toplumla kurduğu ilişkinin göstergesidir. Ritüeller insanın kutsal olanla temas kurması demektir. Bu temas korunma, arınma ve şifa arayışının doğal sonucudur.⁵ Tanrı'ya veya tabiatüstü güçlere yöneltilen tapınma, dua, kurban ritüelleri bu kapsamdadır. Kutsal tepeler, mağaralar, kayalık alanlar ve nehirler költ inançlarının uygulama alanları arasında yer alır. Kırgızistan'da sağaltım ritüelleri mitolojik dönemlerden günümüze kadar ulaşmayı başarmış ve modern yaşamın bir parçası haline gelmiştir.

Halk Tıbbı ve Geleneksel Sağaltım Yaklaşımları

Halk tıbbı, belirli bir toplumun tarihsel deneyimleri ve inanç sistemi doğrultusunda geliştirdiği geleneksel sağlık pratiklerini kapsamaktadır.⁵ Bu pratikler yazılı tıp geleneğinden çok kuşaktan kuşağa aktarılarak ritüel pratikler olarak aktarılan bilgi birikimleridir.² Türk költür çevresinde halk tıbbı; su, taş, ateş, toprak ve hareket temelli uygulamalarla iç içe geçmiş durumdadır.³ Geleneksel sağaltım anlayışında hastalık, yalnızca fizyolojik bir bozukluk değil; beden, ruh ve çevre arasındaki dengenin bozulması olarak algılanmaktadır.^{5,6} Sağaltım bu dengenin yeniden tesis edilmesini amaçlayan ritüel ve pratikleri içerir. Bu yönüyle halk tıbbı, modern biyomedikal yaklaşımdan farklı olarak bütüncül bir sağlık modeli sunmaktadır.

Kutsal Mekân ve Kültürel Bellek

Kutsal mekânlar, kültürel belleğin mekânsal taşıyıcıları olarak geçmişten günümüze aktarılan inanç, költ inanç katmanlarını içerir. Bu alanlarda gerçekleştirilen uygulamalar, bireyin tarihsel deneyimle kurduğu bağıdır. Ritüel pratikler, toplumsal hafızanın sürekliliğini sağlayan sembolik çerçeveler üretir. Birey, kutsal mekânla

kurduğu etkileşim yoluyla kişisel deneyimini derinleştirir. Toplumsal aidiyet, kültürel aktarım ve ortak anlam üretim sürecini deneyimler. Kutsal mekân, bellek ile kimlik arasındaki ilişkiyi somutlaştıran bir kültürel alanlardır. Bu alanlar, sağlıkla ilişkili pratiklerin uygulandığı, doğaüstü güçlerle temasın mümkün görüldüğü, sağlık deneyiminin anlamlandırıldığı simgesel çevrelerdir. Kültürel bellek kuramı açısından bakıldığında, burada gerçekleştirilen ritüeller geçmiş ile şimdi arasında süreklilik kuran bir bağ üretmektedir. Birey, bu süreç aracılığıyla yalnızca kişisel bir iyileşme deneyimi yaşarken toplumsal hafızaya katılarak kültürel aidiyetlerini güçlendirmektedir.

Doğa–İnsan–Ruh Bütünlüğü

Arkaik Türk inanç sistemlerinde doğa, insan ve ruh arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Sağlık, bu üç unsur arasındaki dengenin korunmasıyla mümkündür. Hastalık ise doğa insan ve ruh arasındaki dengenin bozulmasıdır. Dağ, su, taş, ateş ve ata kültleri bu bütüncül anlayışın temel yapı taşlarıdır. Bu yaklaşımda doğa, pasif değil şifa veren etkin etken bir öznedir. Doğa ile kurulan ritüel temas, bedensel iyileşmeyi, ruhsal dengeyi ve zihinsel rahatlamayı sağlamaktadır. Geleneksel sağlık pratikleri, çağdaş tıpta giderek önem kazanan psikosomatik ve bütüncül sağlık yaklaşımlarıyla örtüşmektedir.

Kültürel Miras ve Yaşayan Sağlık Pratikleri

Kültürel miras çalışmaları, geleneksel uygulamaları yalnızca korunması gereken kalıntılar ve yaşayan, dönüşen, güncellenen bilgi sistemleri olarak ele alır.⁴ İnanç temelli sağlık uygulamaları da kültürel sürekliliğin, toplumsal sağlık anlayışının tarihsel derinliğini yansıtan önemli örneklerdir. Süleyman Dağı gibi kutsal mekânlarda sürdürülen sağlık pratikleri, geçmişten günümüze taşınan kült inançlarının çağdaş yaşamla kurduğu bağdır.⁴ Bu uygulamalar, halk tıbbının ve kültürel belleğin güncel temsilcileri olarak değerlendirilebilir.

Bulgular

Süleyman Dağı'ndaki saha çalışması, sağlık uygulamalarının bireysel sağlık arayışlarıyla sınırlı olmadığını göstermektedir. Bu pratikler kutsal mekân algısıyla ilişkilidir. Kültürel belleğin güncel yansımalarıdır. Sağlık, hastalığı yalnızca biyolojik bir sorun olarak ele almamaktadır. Bedensel ve ruhsal dengenin bozulması olarak görülmektedir. Dağ, mağara, taş ve su aktif şifa unsurlarıdır. Ziyaretçiler bu unsurlarla temas kurmaktadır. Ruhsal arınma ve korunma amaçlanmaktadır. Ritüeller atalar kültüne dayanmaktadır. Dua, adak ve temas yoluyla kolektif hafızaya bağ kurulmaktadır. Bu uygulamalar toplumsal ve kültürel bir iyileşme süreci olarak işlev görmektedir. Süleyman Dağı yaşayan bir sağlık alanıdır.

1. Süleyman Dağı'nda Görülen Kült Kökenli İnançlar

Süleyman Dağı'nda kült inanç izleri, sağlık amaçlı gerçekleştirilen ritüellerde görülmektedir. Dağda Atalar, Ağaç, Ateş, Dağ, Su, Taş kültleri belirgindir. Dağdaki Su Kapısı ve Ateş Kapısı ilk kült göstergesidir.² Bu kültler, halk sağlık uygulamalarının temelini oluşturarak geleneksel sağlık anlayışının kültürel ve sembolik kökenlerini yansıtmaktadır.

Ata Kültü

Kırgız kültüründe ata ruhlarının yaşadığı yerler “ıyık /kutsal” olarak adlandırılmaktadır.² Ata kültüründe bilge kişiler öldükten sonra ruhları arkada kalan toplumu korur. Bilgelerin (kadın-erkek)yaşamış olduğu yerler ve kullandıkları eşyalar da kutsiyet kazanır. Türk kültüründeki evliya inancının kökeni de ata kültüne dayanmaktadır.⁴ Bu varlıklara kırklar evliyalar⁵ denilmektedir. Süleyman Dağı'nda bu inanç, Hz. Süleyman'a yöneliktir.⁶ Ak-Üy, Ene Beşik, Tepe Üñkür gibi alanlarda ziyaretçiler kutsal izlere dokunup bebeklerini kayalara yatırmaktadır. Bu uygulamalar ata ruhlarının koruyuculuğuna duyulan inancın günümüzde de sürdüğünü göstermektedir. Ata kültü geçmişle ruhsal bağ kurma ve ataların manevi enerjisinden şifa dileme ritüelleridir.

Ağaç Kültü

Kırgızlar İslamiyet öncesi dönemde görkemli ağaçları Tanrısal gücün yeryüzündeki yansıması olarak algılamıştır. Bu ağaçlara dilek bağlamıştır. Kurban sunma ritüelleriyle saygı göstermiştir.^{1,2} Ağaç köküyle yer altını simgelemektedir. Gövdesiyle yeryüzünü temsil etmektedir. Dallarıyla gökyüzünü işaret etmektedir. Evrenin ekseni olarak kabul edilmektedir.³ Ene Beşik alanındaki ağaca çaput bağlama, kayaya mendil bırakma, “saçı” (süt, şekerleme, para) saçmak bu inancın günümüzdeki yansımalarıdır.² Dağın kutsallığı inancına sahip kimseler tarafından dağa dua edilir, ondan dilekte bulunulur ve dağa kurban sunulur.⁶ Beyaz çaputlar saflığın, bereketin ve temiz niyetin sembolüdür.⁵

Ateş Kültü

Ateş, Türk inanç sisteminde arındırıcı ve koruyucu bir unsur olarak kabul edilir. Ateşin dumanını, ısısının kötü ruhları uzaklaştırdığına, bedeni, ruhu temizlediğine inanılır.³ Süleyman Dağı’nda bu inanç Baş Taş ve Ene Beşik alanlarında yaşatılmaktadır. Mumlar yakılmaktadır. Tütsü ritüelleri uygulanmaktadır.⁶ Ardıç dumanı ile yapılan tütsüleme arınma amaçlıdır. Korunma amacı taşımaktadır. Bu pratikler halk tıbbında ateşin şifa verici gücünü simgelemektedir. Koruyucu niteliğin kültürel bellekte sürdüğünü göstermektedir. Kırgız halkı arasında ateşin ruhu “Ot Ene / Ot Teñir” olarak adlandırılmaktadır.⁶ Ateşin de kutsal ruhu vardır.⁷ Türklerinin ayın sırasında yapılan ardıç ağacı ile “alazlamaları” (tütsüleme), belli ağaçların koruyucu ve arındırıcı niteliğine inanan Türklerin ağaç kültüründen gelmektedir.⁸

Dağ Kültü

Kırgızlar için dağ gök tanrıya en yakın noktadır. Kutsal, bilge ve koruyucu varlıktır. insan üstü varlıkların, ilahların mekânıdır.⁵ İnsan ile gök arasındaki bağın merkezindedir. İnsanla gök tanrı arasındaki bağın merkezidir.⁸ Süleyman Dağı, halkı koruyan kutsal varlıkların evidir. Hur Kız, İşen, Kırk Çilten, Tepe Üñkür mağaralarında gerçekleştirilen dualar, sürünme, nefes egzersizleri ve meditasyonlar bedensel iyileşmenin, ruhsal denge arayışının ifadesidir. Dağ kültürü doğayla insanın kopmaz bağın temsilidir. Dağa saç serpme bereketi getirmektedir.⁹ Bilgelerin yaşamış olduğu yerler, ruhları ve kullandıkları eşyalar da kutsaldır.¹⁰

Su Kültü

Su arınmanın, yenilenmenin ve bereketin kaynağıdır. Şifa verici bir unsur olarak kabul edilmektedir. Kırgız halkı kutsal sulara yüzlerini, bedenini yıkamaktadırlar. Fiziksel ve ruhsal temizlik sağlandığına inanılmaktadır.⁵ Ateş, mağara, tepe, göl, yer su, atalar gibi unsurlar Eski Türk dininin esasını teşkil eder ve Türkler için kült hüviyetindedir. Su kültürü Baş Taş ve Çaka Tamar mağaralarında belirgindir. Mağaradaki sular baş ağrısına ve göz yorgunluğuna iyi gelmektedir.

Taş Kültü

Halk inanisinde taşlar, kayalar birtakım doğaüstü kudretlerle nitelenmiştir. İçlerinde tanrıların, ataların, cinlerin eğleştiğine inanılmıştır.⁵ Halk inanisına göre hastalıkların taşlara aktarılabilir. Böylelikle hastalığın neden olduğu negatif enerjiyi tarlar tarafından emilir.² Süleyman Dağı’nda Bel Taş, Kol Taş ve Çaka Tamar Mağarası bu kültürün en belirgin örnekleridir.⁸ Ziyaretçiler taşlardaki oyuklara ellerini sokup, kayaların üzerinden kayarken ağırları taşlara aktarılmaktadır. Bu pratikler bedenin gevşemesini, ruhsal yüklerin taş aracılığıyla toprağa aktarılmasını sağlamaktadır.

2. Süleyman Dağı’ndaki Sağlık Amaçlı Uygulamalar

Dağdaki sağlık amaçlı uygulamaları gözlemlediğini ilk kez Fransız seyyah Marie Ujfalvy Bourdon, 1880 tarihli seyahatnamesinde belirtmiştir¹. Seyahatnamesinde, günümüzde Baş Taş ve Bel Taş olarak adlandırılan kutsal alanları işaret etmektedir. M. Bourdon’un belirttiği üzere dağın yamacındaki caminin dibinde yuvarlak

içi soğuk su dolu derin iki oyuk bulunmaktadır. Oyukların biraz yukarısında Ak-Üy'ün arkasında yaklaşık üç metre uzunluğunda, eğik ve pürüzlü, tırtıklı bir kaya bulunmaktadır. İnsanlar baş ağrılarından kurtulmak için soğuk suya başlarını daldırmaktadır. Sırt ağrıları için pürüzlü, tırtıklı kayadan da yuvarlanmaktadır. Seyyah, bu uygulamalara ilişkin olarak "Bana göre çare, hastalıktan daha serttir; belki de bu yüzden etkilidir, tıpkı kızgın demirin sıcak su yanığını iyileştirdiğine dair eski anlatı gibi" ifadesini kullanarak halkın geleneksel sağaltım yöntemlerini eleştirmektedir. Dönemin uygulamalarının baş ağrısı (migren), boyun tutulması, kas spazmları ve bel ağrısı gibi rahatsızlıklar için gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Suya baş daldırma eylemi, modern hidroterapi uygulamalarına benzemektedir. Soğuk suyun sinir uçlarını uyarması, damarları daraltması ve ağrıyı azaltmasıyla açıklanabilir. Bel Taş üzerinde kayan kişilerin taşın sıcak yüzeyiyle teması ise ısı terapisi yoluyla kas gevşemesini ve dolaşım artışını destekleyen bir etki yaratmaktadır.

Ak-Üy (Taht-ı Süleyman / Babür'ün Evi)

Ak Üy' de Hz. Süleyman'ın 16. yüzyılda konakladığına inanılmaktadır. Beyaz Ev olarak da bilinen yapıda mihrap tasviri ve beş adet antik kurban sunağı yer almaktadır. Bu sunaklar bazı ziyaretçilere göre Hz. Süleyman'ın el izleridir.³ Oyuk şeklinden olan bu izlere insanlar başlarını ve ellerindeki ağırlardan kurtulmak için dokunmaktadırlar.³ Kırgız halk inanışına göre, Hz. Süleyman'ın bıraktığı izlerle temas eden kişilerin bedenindeki olumsuzluklar temizlenir, ağrıları hafifler ve ruhsal huzura kavuşurlar.⁴ Burada izler romatizma (artrit), kas sertliğine iyi gelmektedir. Modern fizyolojiye göre bu tür dokunma ritüelleri, vagus sinirini uyarak parasempatik sistemi aktive edere kişide gevşeme, nabız düşmesi ve kasların rahatlaması gibi etkiler yaratır.

Baş Taş / Çırac Taş (Kandil Taş)

Ziyaretçiler buz gibi soğuk suyla dolu oyuğa migrenden kurtulmak için sokarlar.¹ Buradaki soğuk su, migren, göz yorgunluğu, zihinsel bulanıklık, ruhsal gerginliğe iyi gelmektedir. Su kültürünün arınma ve temizlenme inancına dayanan bu uygulama fizyolojik olarak vücut ısısının düşürülmesi, kan akışının düzenlenmesi yoluyla sinir sistemini yatıştırıcı bir etki yaratmaktadır. Oş 'ta yaz aylarında hava sıcaklığının 45°C'nin üzerine çıkması, halkın dağda vakit geçirmesinin, soğuk mağara ve sularda pratikler gerçekleştirmesi olağandır.³

Şekil 2. Süleyman dağındaki Baş Taş.

Şekil 2'deki yeşil ok kazınmış Latin harfleridir. Kırgızların resmi alfabesi hâlâ Kırgız Kiril'idir. Kutsal alanlarda sıklıkla mistik arkaik sembolleri yanına sonradan kazınmış Kiril ve Latin harfler görülmektedir.

Bel Taş

Fransız seyyah Marie Bourdon'un seyahatnamesinde, üzerinden kayıldığında sırt ağrılarına iyi geldiğine inanılan bir taştan bahsetmektedir. Günümüzde Bel Taş³ olarak adlandırılmaktadır. Halk inancına göre Bel

Taş'tan üç kez kayan kişi, sırt, kalça ve böbrek ağrılarından kurtulur. İklim koşulları nedeniyle taş gün içinde oldukça ısınır; ziyaretçiler sıra olmadığında taşın üzerinde sırtüstü uzanarak bel bölgelerini ısıtır.^{2,3}

Şekil 3. Süleyman Dağı Bel Taş. Alan araştırmasına ait fotoğraf. Kırgızistan / Oş.

Şekil 3'de Bel Taş görülmektedir. Yüzyılı aşkın süredir insanların üzerinden kayması sonucu metalik parlaklık kazanmıştır. Bu fiziksel dönüşüm, taşın kutsiyetini artıran bir unsur olarak görülmekte; halk arasında, Bel Taş'tan kayan kadınların çocuksuzluktan kurtulacağı inancıyla ilişkilendirilmektedir.^{3,7} Kırgız kültüründe çocuksuzluk, "ateşi sönmüş ocak" mecazıyla ifade edilir. Bu söylem doğurganlığın, aile içi bereketin tükenişini simgeler. Toplumsal sembolizm açısından, taşın parlak, ısıyı tutan yüzeyi yeniden doğuşun, yaşamın, doğurganlığın simgesel bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.^{6,7}

Bel Taş'taki uygulamalar kas-iskelet sistemi, böbrek ağrıları ve kısırlık şikâyetlerine yöneliktir.² Taşın güneşle ısınmış yüzeyi, modern termoterapiye benzer biçimde kan dolaşımını artırarak kasların gevşemesi sağlamaktadır. Halk inancına göre taşın sıcaklığı ağrıyı emer ve yaşam enerjisi verir.²

Kırgızların halk inancında taş, yaşam enerjisini barındıran canlı bir varlık olarak görülür. Bu nedenle kadınlar için Bel Taş'a temas etmek bedensel şifa, ataların bereketli soyuna bağlanma anlamı taşımaktadır. Kadınların taş üzerinden üç kez kayması doğumun döngüselliğini, "üçleme" motifinin kutsallaştırırken doğumu kolaylaştırır. Bel Taş ritüelleri, ateş ve dağ kültlerinin birleştiği, halk sağaltımı, kültürel inançların iç içe geçtiği özgün bir şifa pratiğidir.

Çaka Tamar / Tamçı Tamaar Mağarası

"Tamçı" sözcüğü Kırgızca'da *damlamak* anlamına gelir; mağaradan sürekli olarak su damlamaktadır. Mağaranın zemini, zamanla karınların sürtülmesi sonucu cilalanmış, metalik bir parlaklık kazanmıştır. Kadınlar kısırlıktan korunmak amacıyla karınlarını mağara zeminine sürtmektedir. Baş ya da göz ağrısı çekenler, mağaradan damlayan sularla yüzlerini yıkamaktadır.

Mağarada, Kur'an-ı Kerim'e benzetilen bir taş bulunduğu, ışık altında bakıldığında üzerinde Ayet'el Kürsi yazısının görüldüğüne dair inanış bulunmaktadır.

Mağaranın girişinde yer alan tabeladaki Kırgızca ifadelerin Türkçe karşılığı şu şekildedir.⁶

1. Allah'a secde edilen yer.
2. Kutsal damlayan su.
3. Kutsal Taş Kitabı bulunmaktadır.
4. Allah'tan af dilemek, dileklerin gerçekleşmesi için dua etmek üzere mübarek bir yer.

Şekil 4. Çaka Tamar Mağarası

Şekil 4'te yer alan yeşil ok Çaka Tamar Mağarası'nı, kırmızı ok ise hemen yanındaki Ene Beşik'i göstermektedir. Mağarada gerçekleştirilen ritüeller kısırlık, göz rahatsızlıkları, baş ağrısı, ruhsal arınma, doğurganlık dilekleriyle ilişkilidir. Kadınların mağara zeminiyle temas etmesi, doğurganlığı simgeleyen toprak ana kült inancına dayanmaktadır. Mağaradan damlayan suyun bedene ya da yüze temas ettirilmesi arınma ritüeli olarak kabul edilmektedir. Bu uygulama mikro düzeyde hidroterapi etkisi taşımaktadır. Damlayan suyun mağara içindeki iyonize atmosferle birleşmesi, solunum yolları üzerinde sakinleştirici bir etki yaratmaktadır. Sinir sistemi üzerinde yatıştırıcı bir rol üstlenmektedir. Kırgızlar bu damlalara "Allah'ın gözyaşları" adını vermektedir. Bedene değdiğinde fiziksel, ruhsal şifa sağladığına inanılmaktadır. Mağara önünde çıkarılan ayakkabılar, saygı, temizlik anlayışını yansıtmaktadır.

Ene Beşik / Beşik Taş

Ene Beşik, Çaka Tamar Mağarası'nın yanındadır. Üzerinde güneş motifi bulunan yatay bir kaya çıkıntısıdır. Yeni doğanlar ile bebekler hastalıklardan korunmaları için bu kaya üzerine yatırılmaktadır. Çocuk sahibi olmayı arzulayan kadınlar, beşik biçimindeki kayaya üç kez elleriyle dokunur. Ardından ellerini kasıklarına ile yüzlerine değdirirler.

Bu ritüeller, ata ruhlarının koruyuculuğu ile doğurganlık gücünün aktarımı inancına dayanmaktadır. Bu yolla ataların kudreti ile doğurganlığının kişiye geçtiğine ve ata ruhlarının yaşam enerjisini devraldığına inanılır. Dokunma ile tekrarlanan hareketler stres azaltıcı, dinginlik sağlayıcı, psikolojik dengeyi destekleyici etkiler oluşturmaktadır.

Ene Beşik, annelik, bereket, yaşam döngüsünün kutsal bir sembolü olarak halkın inanç sisteminde önemli bir yere sahiptir.

Şekil 5. Ene Beşik Kült Alanı

Şekil 5'te yer alan yeşil oklar adak, saç alanlarını göstermektedir. Beyaz renk temizlik, saflık, hijyenin simgesi olarak yorumlanmaktadır. Aklık, Altay Şamanizm'inde ilâhlara mahsustur. "Ak" sözü temizlik, paklık anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ Ziyaretçiler tarafından bırakılan saçlar genellikle şekerleme, süt ve paradır. Göçebe Türk boylarında süt, kırmızı, yağ, bulgur karıştırılmış süt saç olarak kullanılan şeylerdir.⁴ Bazı ziyaretçiler ihtiyacı olanların kullanması için seccadelerini de kayaya bırakmaktadır.

Hur Kız Mağarası

Bu mağarada hurilerin yaşadığına inanılmaktadır. Mağaranın iyisi olarak kabul edilen huri kızları, kadınlara bebek veren kutsal varlıklar olarak tasavvur edilmektedir. Kadınlar huri kızlarının ruhlarına darı ile tahıl serpererek dua etmektedir.⁸ Ziyaretçiler mağarada sürünerek yuvarlanmaktadır. Bu hareketlerin yaygın ağrılara iyi geldiğine inanılmaktadır. Mağaranın havasının solunum problemleri, burun tıkanıklığı, romatizma, eklem içi sorunlar üzerinde iyileştirici bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Darı ile tahıl serpme uygulaması da doğurganlığın simgesidir.⁹ Mağara, rahim bereketini artıran, yeni yaşamın ruhsal enerjisini kazandıran bir mekân olarak kabul edilmektedir. Halk inancına göre bedendeki ağrılar ile günahlar, mağara zeminindeki taş aktarılmaktadır. Bu uygulama fiziksel arınma ile ruhsal arınma ritüeli olarak değerlendirilmektedir. Modern fizyoterapi açısından bakıldığında da mağaranın sabit ısı ile nem oranı, kas dokusunu gevşetici, solunum fonksiyonlarını düzenleyici, burun tıkanıklığını açıcı bir etkiye sahiptir.

İşen Mağarası

İşen Mağarası halk arasında inanç, tefekkür, ibadet mağarası olarak bilinmektedir. Mağaradaki ruhsal arınma ile içsel dengeyi sağlamaktır. Mağara içindeki hava da akciğerlere ve ruha iyi gelmektedir. Mağaranın içinin düşük sıcaklığı, havasının yüksek nem oranı, solunum yollarındaki mukozayı nemlendirip, bronş kaslarını gevşetmekte, oksijenin kana geçişini kolaylaştırmaktadır. Mağaranın havası kronik solunum rahatsızlıklarında geçici rahatlama sağlamaktadır. Mağarada gerçekleştirilen ritüeller, ruhsal arınma, stresin giderilmesi, nefes darlığı, astım ve akciğer enfeksiyonlarından korunma amaçlıdır.

Ziyaretçiler mağara içinde sessizce oturur, dua eder ve bazen derin nefes alma egzersizleri yaparlar. Halk inancına göre, mağaranın havası "Tanrı nefesidir" bu havayı içine çeken kişinin bedeni ve ruhu arınır. Ziyaretçiler mağara içinde saatlerce kalarak sessizlik içinde tefekkür hâlinde bulunmaktadırlar.¹¹ Türklerinin ayın sırasında yapılan ardıç ağacı ile "alazlamaları" (tütsüleme), belli ağaçların koruyucu ve arındırıcı niteliğine inanan Türklerin ağaç kültüründen gelmektedir.¹²

Mağaranın karanlık ve sessiz ortamında uyuyan insanlar rahatlamaktadır. Bu parasempatik sinir sistemini aktive ederek zihinsel dinginliğini de sağlamaktadır. Bu yönüyle mağara fiziksel psikolojik terapi mekânı niteliği taşımaktadır.

Manas Destanı'nda Yakup Han karısına şöyle seslenmektedir.

On dört yıl olalı, anne dahi olmadı,
Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı,
Kutsal pınara gidip, yanına bile yatmadı,
Bir elmanın altına giderek oynamadı,
Kısırlıktan kurtulup, kutlu yol bulamadı!...¹⁰

Kol Taş

Bu kayanın üzerinde bulunan derin oyuğa ellerin sokulması kol, parmak ağrılarını iyi gelmektedir. Bazı ziyaretçiler ise oyuğa para atarak adak sunmaktadır.⁸ Buradaki uygulamalar kol, dirsek, el parmak ağrıları,

romatoid artrit, kas gerginliği eklem iltihaplanmasını önlemek içindir. Ellerini taşın oyuğuna sokarak birkaç dakika bekler. Halk inancına göre taşın içindeki soğuk hava, ağrıyı emerek vücuda sağlık enerjisi verir.

Taş yüzeyinin serinliği, uzun süreli temasın oluşturduğu soğuk uygulama (kriyoterapi) etkisi ile dokularda kan akışını azaltarak iltihabi süreçleri hafifletmektedir. Bu durum, ağrı reseptörlerinin geçici olarak duyarsızlaşmasına, analjezik bir etkinin ortaya çıkmasına yol açar. Ayrıca parmakların taşın pürüzlü yüzeyine teması, refleksolojiye benzer bir sinirsel uyarım yaratarak el kaslarının gevşemesine yardımcı olur. Bu uygulamalar taşın canlı, koruyucu bir ruha sahip olduğuna inanıldığı için taş kültü kapsamında değerlendirilir.

Şekil 6. Kol Taş (ziyaret alanı) kült alanı.

Şekil 6'daki yeşil oklar, arkaik döneme ait halka, yıldız ve diğer çizimleri işaret etmektedir. Turuncu ok ise, saç bırakmak amacıyla konulmuş beyaz mendili göstermektedir. Beyaz mendilin üzerinde Kazak parası Tenge de yer almaktadır. Şekil 6'da ayrıca, Kol Taş ziyaret alanına ilişkin "Ziyaretiniz kabul olsun" ifadesi bulunmaktadır.

Kızıl Üñkür -Kırk Çilten (Teşik Taş)

Mağaranın ilk adı tabanındaki kızılıktan gelmektedir. Kırgızca'da Çilten ise göze görünmeden insanlar arasında yaşayan, tabiatüstü güçlere sahip kırk varlıktır. Halk arasında bu kavram "kırklar evliyalı" ^{8,9} anlamındadır. Üç bölümden oluşan mağara ruhların evidir. Halk inancına göre mağaranın başından sonuna kadar yürüeyen kişi, Mekke'ye çıkan yola ulaştığına inanılır.⁸ Mağaranın içerisinde sarkıt ve diktler bulunmaktadır. Sarkıtlardan damlayan su göz sağlığına iyi gelmektedir. Böbrek ağrısını hafifletmek için ziyaretçiler damlayan suları çip mağaranın tabanına uzanmaktadır. Bu sırada vücutlarındaki negatif enerji mağara tabanına aktarılmaktadır. Bu eylem, aynı zamanda halk arasında kendini toprağa teslim ederek yeniden doğma anlamına gelmektedir. Mağaradaki yüksek nem oranı ve düşük sıcaklığı, solunum yollarının rahatlamasına, mukozanın nemlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu durum, alerjik rinit, sinüzit, astım gibi rahatsızlıkların semptomlarını hafifletir. Sarkıtlardan damlayan suların mineral içeriği, cilt ve göz yüzeyinde antiseptik etki yaratır. Sürünme hareketi, kas ve eklem esnekliğini artırır, dolaşımı düzenlemektedir.

Ruşa / Bürküttör Üñkür

Kartallar Mağarası olarak bilinen alan, sembolik ve ritüel nitelikleriyle öne çıkmaktadır. Mağara içinde haç biçiminde bir işaret ve güneş sembolü bulunmaktadır. Ulaşımının oldukça zor olması, mağaraya erişimi bir tür sınanma ve arınma süreci olarak görülmektedir.³ Mağaraya ulaşabilen ziyaretçiler, yükseklik korkusunu yenmek, içsel güç kazanmak, kalp ve solunum rahatsızlıklarından arınmak için dua ederler.

Kırgızlara göre mağaranın girişinde duran kişi, "kartalın gözüyle" dünyaya bakarak kalbindeki karanlık düşüncelerden kurtulmaktadır. Kartal figürü, göğe yükselme, ruhun saflaşması ve bedensel sınırların aşılması

gibi anlamlarla ilişkilendirilmektedir. Kartal, önemli bir türeme simgesiydi. Göktürk ve Uygur devirlerinde kartal hükümdar ya da beylerin timsali olurken koruyucu ruhu ve adaleti de temsil ederdi. Güneşi temsil etmesinin yanı sıra güç ve kudreti de ifade etmiştir.⁷

Ziyaretçiler, mağara girişinde ellerini gökyüzüne kaldırıp, göğüslerine üç kez vurarak sessizce dua etmektedir. Bu ritüeli birçok defa tekrarlayanlar bulunmaktadır. Bu eylem kalp çarpıntısı, solunum güçlüğü ve ruhsal daralma yaşayan bireyleri rahatlatmaktadır. Mağaranın yüksek konumu, yüksek rakıma uyumu destekleyen doğal bir solunum egzersizi etkisi oluşturarak vücudun oksijen kullanım kapasitesini, kardiyovasküler dayanıklılığı artırmaktadır. Mağaranın dar, dik yapısı, korku ve endişe yaşayan bireylerin sınırlarını aşma deneyimi yoluyla psikolojik katharsis (duygusal boşalma) yaşamasına olanak tanımaktadır.

Tepe Ünkür

Süleyman Dağı'ndaki en büyük mağaradır ve günümüzde Oş Tarih Müzesi olarak kullanılmaktadır. 1948 yılında Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde mağara içine inşa edilen Süleyman-Too Müzesi, 1.238^{m²} alana sahip olup 13 odadan oluşur. Koleksiyonunda arkeolojik buluntular, petroglifler ve etnografik eserler dâhil 33 binden fazla obje yer almaktadır.¹³ Mağara duvarındaki "Kıdır-alek-salam / Hızır Aleyhi Selam" yazısı zamanla silinmiştir.³ Her ne kadar müze işlevi zamanla mekânın kutsallığını zayıflatmış olsa da Tepe Ünkür halk arasında hâlâ dua, dilek ve arınma yeri olarak görülmektedir. Ziyaretçiler taş duvarlara dokunarak sessizce dua eder. Bu eylemin geçmişle ruhsal bağ kurmayı ve huzur bulmayı sağladığına inanılır. Mağaranın sessiz, serin ve iyon yoğunluğu yüksek atmosferi, bedensel gevşeme ve zihinsel dinginlik hissi yaratmaktadır. Bu yönüyle Tepe Ünkür, müze işlevine rağmen hem tarihsel hafızayı hem de şifa arayışını bir arada yaşatan özgün bir mekândır.

Sonuç

Kırgızların kutsal kabul ettikleri ve UNESCO tarafından 2009 yılında Dünya Kültürel Miras Listesi'ne alınan Süleyman Dağı'nda yürütülen saha gözlemleri, İslami inanç pratikleri ile arkaik kökenli uygulamaların aynı mekânsal ve ritüel düzlemde iç içe geçerek sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu durum, dağın yalnızca bir ibadet alanı değil; farklı inanç katmanlarının tarihsel süreklilik içinde bir araya geldiği çok boyutlu bir kültürel bellek mekânı olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Dağ üzerinde yer alan kült alanları, ağırlıklı olarak mağaralar ve kaya oluşumları çevresinde yoğunlaşmakta, her bir mekân belirli bir bedensel ya da ruhsal beklentiyle ilişkilendirilmektedir. Gerçekleştirilen ritüel pratikler, çocuk sahibi olma arzusu, çocukların kötü ruhlardan korunması ve sağlıklı bir yaşam sürmeleri, yetişkinlerde görülen mide-bağırsak rahatsızlıkları, göz yorgunluğu ve kas ağrılarının hafifletilmesi gibi hedefler etrafında şekillenmektedir. Alanda ata, dağ, taş, su ve ateş kültlerine dayalı uygulamalar belirgin bir süreklilik sergilemektedir. Ziyaretçiler mum yakma, kutsal kabul edilen sularla arınma, kaya ve mağaralarla temas kurma ve dua etme yoluyla beden ile ruh arasındaki dengeyi yeniden tesis etmeyi amaçlamaktadır. Ziyaretler kimi zaman günübürlük, kimi zaman ise birkaç gün süren bir konaklama deneyimi biçiminde gerçekleşmektedir. Kanlı kurban uygulamaları İslami kurallara uygun olarak belirlenmiş alanlarda yerine getirilirken, kansız adaklar saç bırakma ve para sunma ritüelleriyle sürdürülmektedir. Süleyman Dağı'na yalnızca yerel topluluklar değil, farklı coğrafyalardan gelen ziyaretçiler de ilgi göstermekte, bu durum dağın bölgesel bir kutsal alan olmanın ötesinde, uluslararası bir inanç ve kültür durağına dönüştüğünü göstermektedir.

Dağ üzerindeki petroglifler, camiler, türbeler ve en büyük mağara içinde yer alan müze, ziyaretçilere tarihsel sürekliliği somut olarak deneyimleme imkânı sunmaktadır. Bu yönüyle Süleyman Dağı, inanç pratikleri, kültürel miras ve tarihsel hafızanın kesiştiği, yaşayan bir açık hava müzesi ve bütüncül bir kültürel peyzaj alanı niteliği taşımaktadır.

Bilgi

Yazar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Çalışma için Etik Kurul onayına gerek olmadığına dair belge, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Etik Kurulu tarafından 07.01.2026 tarihli ve 50243401/2026-1 sayılı karar ile verilmiştir.

Kaynaklar

1. Bourdon MU. Samarkand. Paris: Librairie Hachette; 1880.
2. Tuğ K, Bedirhan Y. Kırgızistan'ın Celal Abad şehrinde mezarlık ve ziyaret yerleri ile ilgili halk inançları. Bingöl Üniv Sos Bil Enst Derg 2016;6(12):193–208.
3. Djunushaliyev C. Sulaiman-Too cultural landscape. Bishkek: Nordic World Heritage Foundation; 2005.
4. Bekki S. Türk mitolojisinde kurban. Akademik Araştırmalar Derg 1996;3:16–27.
5. Tanyu H. Türklerde taşla ilgili inançlar. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları; 1968.
6. Ocak A. Alevi ve Bektaşî inançlarının İslam öncesi temelleri. Ankara: İletişim Yayınları; 2005.
7. Çoruhlu Y. Türk mitolojisinin anahatları. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi; 2000.
8. Uzun G. Doğu Türkistan Kırgızlarından derlenmiş metinler [Doktora tezi]. İzmir: Ege Üniversitesi; 2006.
9. Orozobaev M. Kırgızca'daki İslam dışı geleneksel inançlarla ilgili söz varlığı [doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2010.
10. İnan A. Tarihte ve bugün Şamanizm. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2015.
11. Ögel B. Türk mitolojisi. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2010.s
12. Hovardaloğlu S, Bilsel S. Tarihsel-mekânsal süreklilik sorunsalı ve bir anıtsal yapıya dışarıdan bakmak: Kayseri Gevher Nesibe Külliyesi. Bilge Yayın Tanıtım Tahlil Eleştiri Derg 2003;36:34–37.
13. Foto.kg. Turisticheskaya ekskursiya v krayevedcheskiy muzey muzeynogo kompleksa Sulayman-Too [Internet]. Erişim tarihi: 25 Temmuz 2025.